

לדמותו של המביא לדפוס היהודי בשלהי ימי הביניים

זאב גריס

המחלקה ללימודים כלליים, הטכניון, חיפה

דניאל חוואלסאן, שחי ברוסיה במאה הי"ט ונודע על שום השתמדותו, שלא המירה אהבתו לעם ישראל ויילדה חיבור מפורט המזים את עלילת הדם נגד היהודים, כתב ספר קטן על הדפוס העברי, ובו הקדיש מקום נרחב לתיאור תפקידי המגיה היהודי ומלאכתו.¹⁵ חוואלסאן עמד על כך שפעמים הרבה הצליח המדפיס לתת ביד המגיה רק כתב יד אחד, כך שהיה קשה למגיה לתקן שיבושים. הוא מצא, שמגיהים יהודים, כמוהם כבני מלאכתם הנוצרים, עשו בנסיבות אלה מעשי תיקון ועריכה רבים על פי הסברא. כך קלקלו והשחיתו את נוסחם של ספרים שבאותו זמן היו מצויים בכתבי יד משובחים יותר, אלא שהללו לא היו תחת ידם.¹⁶

במאה הט"ז, שתשמש לנו כתקופה מדגימה לצורך דיונו, התפתחה מלאכת הדפוס ורבתה הדרישה לבעלי מקצוע מומחים. אפשר לקבוע, שאין הדפוס ענף האומנות היחיד שדרישה לבעלי מקצוע בו גורמת לנדידת המומחים לדבר. המאה הט"ז מכירה כמה וכמה סוגי אומנים העוברים מארץ לארץ, על פי העניין ולפי המרבה במחיר. כך גייסו שועי פולין ואציליה אומנים איטלקים למלאכת בנייה וקישוט מונומנטליים של העיר קרקוב, ומהם נסתייעו גם יהודים בבינוי ובקישוט של בתי כנסת.¹⁷ מובן, שבדרך זו גם מוגברת התקשורת ומתרחבת העברת הידע המקצועי בין ארץ לארץ ובין עם לעם.

במקום אחר דנתי במגיהים הנוודים.¹⁸ אחד המופלאים שבהם, ר' שמואל פיהם, התחיל את הקריירה שלו באיטליה וסופו שהתיישב, עם מדפיס יהודי, שבא גם הוא מאיטליה, ר' יצחק בן אהרן פרוסטיץ, בקרקוב, ושם הוציאו לאור ספרי הלכה, מוסר ודרוש. ר' שמואל פיהם, שעל פי שמו מוצא משפחתו היה בבוהמיה, היה נכד מצד אמו של אחד מן הסטגוניים שבמגיהים, ר' אליהו בחור, שבו נדבר להלן. פרידברג קבע, ללא שצירף אסמכתא, כי שני אחיו של ר' שמואל פיהם, שאף הם עסקו במלאכת הספר, השתמדו.¹⁹ לשונות רעות בקרב בני הדור אמרו, שמעשה אבות ר' אליהו בחור, שהתרועע עם חכמי הנוצרים, חי בביתו של החשמן אג'ידו די ויטרבו ואכל על שולחנו ברומא במשך עשר שנים היה סימן לבנים.

כל המצוי בעולם הספר היום יודע, שבני דמותם של המגיהים בעבר הם עכשיו מתקינים ועורכים. כאז כן עתה יש ביניהם השוכחים כי הספר שבא לידם הוא יצירת מחברו, ובעוד הם מנכשים בהתלהבות עשבים שוטים מכתב היד, מתגלה, כי הצורה הנאותה שהם רוצים לתת לספר אינה אלא צורתם. במקרים קיצוניים לא ישאירו מן הרך שניתן בידם כמעט כלום. כנראה, מאז ראשית הדפוס זו דרכם של קצת מן המגיהים.

ד' חוואלסאן, שנזכר לעיל, העלה מן הנשייה את המגיה אליעזר בן שמואל, אשר הכין לדפוס את ס' משנה תורה לרמב"ם. ר' אליעזר לא יכול היה להחשות ולהשאיר בהלכות מלכים תיאור של ימות המשיח כשיטת

להם מחבר, כגון: אילו סוגי ספרים וסוגי ספרות כבשו את לב הקוראים? מה הם תולדות התקבלותם בציבור? מהו הלך שאפשר ללמוד מן העובדות שייאספו בעניינים אלה להיסטוריה האינטלקטואלית והחברתית של עמנו?⁷

אתגור בחלק מקבוצת סוכני התרבות האפורים, הם המביאים לבית הדפוס.⁸ כמה מחוקרי תולדות הספר באומות העולם שמו לב, שעם המעבר אל הדפוס קפצו אל עגלת המקצוע החדש מעתיקי כתבי יד, שחשבו שעליה תימצא פרנסתם לעתיד לבוא, ועל כן הפכו למדפיסים ולמגיהים.⁹

קודם לבוא הדפוס כבר היו חכמים, בעמנו ובקרב הגויים, שנתנו חילם להגהה ולתיקון של ספרים בכתבי יד. הופעת הדפוס דחקה בבעלי הגהות אלה להעביר את רישומיהם מכתבי יד לספרים נדפסים. ש' ליברמן הפליג בשבחיו של חכם עלום שם, שהיו עמו הגהות רבות בכתבי יד, והוא העלן, בדיוק ובהתלהבות, על טופסי ספרי חכמים שיצאו לאור בדפוס ההומניסט הנוצרי דניאל בומברג בשנת ש"ו.¹⁰ חכם זה הבין נכונה, שמעתה הספר הנקרא והנלמד יהיה הספר הנדפס, על כן ראה מחובתו לחוש ולרכז בו את כל הגהותיו עליו וללטש שם את מלאכת תיקון הספר ולשכללה, ולא בכתבי היד שבהם נפוץ עדיין.

אכן, כבר בראשית הדפוס העברי ידוע לנו מבין מדפיסי האנקונאבולות ר' אברהם כונת, שקודם לקריירה שלו כמדפיס עבד כמעתיק כתיבי יד מקצועי, וכדרך רבים שאחזו במקצוע זה גם היה רופא.¹¹ כמשכילי הדור וכמו מספר נכבד של מעתיקי כתבי יד שהפכו למגיהים, אף הראה כוחו כמחבר והשאיר לנו בכתב יד חיבור על חישובי ליקויי הירח.¹²

המביאים היהודים לבית הדפוס, הם המגיהים, עבדו הן בבתי דפוס שהקימו אחיהם בני ישראל הן במחלקות העבריות שייסדו גויים. ומה לגויים גמורים ולתרבות ישראל? קצתם שאפו לאחוז גם בפלח שוק הספרים היהודי; אבל קצתם ודאי הושפעו מרעיונות ההומניזם ששטף את אירופה בסוף המאה הט"ו, ובהם ומהם הדרישה ללימוד שפה וספרות עברית כדי להבין נכונה את שורשי הנצרות.¹³ מכוחו של ההומניזם, ולא רק מהגיונו הבריא של סוחר, התעורר איש כדניאל בומברג מאנטוורפן להמיר את עסקי יבוא-יצוא של משפחתו, שלשמש בא לוויניציה, בעיסוק הדפסת ספרים. בבית דפוסו טרח להקים מחלקה עברית מפוארת ובה הדפיס כמה מאות ספרים עבריים במחצית הראשונה של המאה הט"ז, וממנה הגיעה פרנסה לכ-200 אומני דפוס יהודים ובהם מגיהי ספרים.¹⁴

מן המגיה ציפו שיהיה תלמיד חכם היודע להבחין בין ספרים בהעתקות השונות שבכתבי יד ולהעמיד מתוכן נוסח מנופה או לבחור כתב יד מסוים העדיף על חבריו. המביאים לבית הדפוס עסקו אם כן לא רק בעריכת כתבי היד לדפוס, אלא, אגב מלאכת הסידור ומהלך ההדפסה, גם בהגהת הספר הנדפס ובסילוק שגיאות דפוס ממנו.

מאז ימי חכמת ישראל בגרמניה ועד לזמן האחרון ראו העוסקים בספרותנו ובתולדותינו את תולדות המעבר של הספר העברי מכתב יד לדפוס כעניין אפור ומייגע, שעל כן ראוי שיישאר בידיהם של ביבליוגרפים. מה עוד ששטיינשניידר, אבי הביבליוגרפיה היהודית המודרנית, השאיר לדורות הבאים קבצים ומאמרים מלאים בידיעות המצומצמות לרמיזות, שחלק לא קטן מהן, כמו אלה שבקטלוג אוסף הבודליאנה באוקספורד, נכתבו כרוח הדור בשפת התרבות הכללית במשך דורות, דהיינו לטינית. מימיו ועד עתה מבהילים כתביו את חוקרינו, והם נסים מהם אל מעיינות הישועה שימצאום בראש ובראשונה באמונות ודעות, שבלעדיהן מחקר עצמנו ותרבותנו אולי גוף יהיה לו, אבל לא נשמה.¹

ראוי לציון ישראל צינברג המנוח, שעד כה אין מתחרה לעבודתו המונומנטלית על ספרות ישראל. הוא אסף, אגב הילוכו בין סופרים וספרים, מלוא החופן עדויות וידיעות על סוכני התרבות האפורים: מדפיסים ואומני דפוס, שראשונים במעלה ביניהם ייחשבו המביאים לבית הדפוס, אלה הקרויים בראשית התפשטות הדפוס בעמנו, ולאורך הדורות, על הרוב מגיהים.² אני מציין לטובה את צינברג, שכן עד היום מדיפים כתביו ניחוח של שאר רוח שלא נמוג בחלוף השנים. לעומתו אי אפשר לשכוח את המנוח אברהם ברלינר שאף הוא נתן מכוחו ללימוד תרבות הספר והדפוס,³ אך לא חונן באותו שאר רוח של צינברג, אם לא ננקוט את לשונו של אויגן טויבלר ז"ל, שפעם אמר לדינור, עת דינור היה תלמיד צעיר ונלהב בגרמניה, כי כל כתבי ברלינר הם קוגעלגשיכטע.⁴

למזלנו שלח מסבב הסיבות אל בין הספרנים שלנו כמה אוהבי ספר שהחלו באיסוף מבורך של ידיעות על אודות העושים במלאכת הספר. עם זאת, יערי, הברמן ז"ל ורבים רבים אחרים לא ראו מתפקידם לעסוק בתולדות הספר ועושו כפרק בהיסטוריה התרבותית והחברתית של עמנו. על כן עד היום חסרים אנו ניתוח הולם של התמורה והתרומה העצומה שבאה לעולמו של היהודי, עם המעבר מכתב היד לדפוס.

במסגרת הרצאה קצרה זו לא אוכל לדון במהפכה התקשורתית הכבירה שהביא הדפוס, ולא בשינויים המופלגים שגרם בתודעתם העצמית של שכבות אוכלוסייה שנחשפו לראשונה לספרים.⁵ מאליו יובן, שהרחבת מעגל הקוראים בקרב נשים ואנשים הוסיפה עוד 'אינטליגנטים' לשכבה הדקה של בעלי הדעת והידע. בכך זירזה תהליך של קידמה חברתית ותרבותית, שפירושה הגדלת העוצמה האינטלקטואלית של הקהילה שאליה השתייכו הקוראים החדשים, עוצמה שתורגמה גם לשינויים רבים בחיי המעשה.

גם לא אוכל לדון בנושא אחר, שעד עתה נידון אך במרופרף: תגובת הפוסקים להופעת הדפוס והשפעת-הגומלין בין הדפוס ועושו ללימוד ההלכה והפצתה. בעניין זה כבר נגעו רבינוביץ, ברלינר וכהנא,⁶ ועדיין רבה המלאכה. נושאים רבים ומגוונים מחפשים

הרמב"ם, דהיינו, ימים שלא יהיה בהם שינוי של ממש מימינו. לבו התמלא צער על שהרמב"ם שם ללעג ולמשל את הבטחת הנביא ישעיהו, שבבוא הגואל ארי כבקר יאכל תבן. על כן שינס מותניו ויצא ללחום מלחמתו של משיח כביכול. הוא מחק את דבריו השקולים של הנשר הגדול, ובמקומם כתב את הגיגיו, הראויים יותר לפרנס את תקוותיהם של אחינו בני ישראל. אבל הוא לא ציין כי זו תוספת משלו, אלא שילב דבריו בדברי הרמב"ם והבליעם בתוכם.²⁰

ר' שמואל פיהם שהזכרנו הביא לדפוס ספר היסטוריה, הוא ס' יוחסין לר' אברהם זכות, ובהקדמתו סיפר לקוראים שזה זמן רב השתוקק הוא בעצמו לחבר ספר היסטוריה ועכשיו התגלגלה זכות לידו להוציא לאור ספר כזה, וכך חסם עצמו מכתובה.²¹ אם ר' שמואל פיהם לא מימש רצונו, יבואו ויעידו דברי מ"א שולואס שמצא מגיה, כנראה בן סוף המאה ה"ז, שלא עצר תשוקתו לכתוב היסטוריה. המגיה הוסיף מידיעתו והגיגיו לכתביו של ר' יוסף הכהן, מתוך בטחון עצמי רב ובלי להכיר את התוספות שהיו בכתביו של ר' יוסף הכהן.²²

מביאים לבית הדפוס בעלי כושר יצירה נמנעו לעתים מלשלוח עטם ביצירת זולתם, ורק הרחיבו את הקדמותיהם לספרים; אלה מונחות ביסודו של הסוג הספרותי אוטוביוגרפיה, אף זה סוג ספרותי המבקש לו מחבר שיתאר את תולדותיו ואפיינו.²³ מבין הכותבים מן המאה ה"ט" מעורר עניין מיוחד המביא לדפוס הנכה ר' יצחק עקריש, שנודד ממקום למקום ואסף כתבי יד כדי להדפיסם. מביתו של הרדב"ז במצרים הלך אל קושטא ואל מקומות אחרים. הקדמותיו של עקריש מלאות חן; הוא כלל בהן לא רק פרטים על הרפתקאותיו, אלא, לפי שדמיונו היוצר לא הניח לו להסתפק באלה, גם נסיונו העיקש לגלות אחת ולתמיד את עשרת השבטים האבודים.²⁴

במקום אחר עמדתי על כך, שחכם אחר בן המאה ה"ט"ז, ר' מנחם די לונזאנו, אשר נהג לעמוד בכל תוקף על התקנת ספרים לדפוס כדבעי, התקוטט עם אנשי קהילתו, קהילת ירושלים, ונדד לתורכיה ולאיטליה לשם הדפסת החיבורים שערך והגיה. הוא טען במרירות, כי ההבאה לדפוס הפכה לענף מענפי הקבצנות, וכי אוספי נדבות גילו, שאם יחזרו על הפתחים ובאמתחתם ספר קטן-כמות ודל-איכות שהביאו לדפוס, יזכו למתת חסד של עשירי היהודים מבלי שהללו יפנו לעלעל במציאה שקנו. כמוכן, הוא אומר, אין זו דרכו - כך בפתח ספרו 'שתי ידות' (ויניציה שע"ח) - ואכן, בדיקת כתביו מראה, שגאל והתקין נכונה מדרשים ישנים.²⁵

עד כאן ראינו, שמעתיקי כתבי יד הפכו למביאים לדפוס, ולעבודתם בדפוס הביאו כוונות שונות ומשונות, שהשאירו חותמן בעיצוב הספר העברי לדורות. ברור, שאין במביאים לדפוס דמות אחת שבאישיותה יבואו לידי ביטוי כל הנטיות שמנינו לעיל ותרגומן למעשים. נביא כמדגם מייצג כמה מן הבולטים במביאים לדפוס שפעלו בבית הדפוס של ההומניסט דניאל בומברג שהזכרתי.

מהקדמות המגיהים בספרים העבריים שהדפיס דניאל בומברג, בעל בית הדפוס, עולה, שלא חסך כסף ומאמץ כדי שהללו יהיו יפים, מוגהים ונקיים משגיאות. הוא לא רק גייס אומנים מן המעלה הראשונה לעבודות עריכה והגהה בבית הדפוס, אלא גם מימן

נסיעות של מומחים לערים שונות כדי שיחפשו ויקנו כתבי יד מובחרים של ספרים חשובים. כך עשה לשם הדפסת התלמוד הבבלי, והוציא עליה כסף רב, כדי להשיג כתבי יד שמהם יתברר הנוסח הטוב ביותר, וכן כתבי יד של מפרשים שיאירוהו.²⁶ בדרך זו הלך בומברג גם כשבא להדפיס את כתבי הקודש העבריים; הוא השקיע מאמץ רב לבדוק ולדייק במסורה על פי כתבי יד טובים והעסיק מומחים לדבר כמגיהים, ביניהם ר' אליהו בחור ויעקב בן חיים בן אדוניה.²⁷

שליח לחיפוש כתבי יד, הנזכר במפורש בהקדמות המגיהים, היה ר' חיים בן משה אלטון.²⁸ ר' חיים לא רק טרח בחיפוש מסורות של כתבי יד ושל פרשנים לתלמוד, אלא הביא משיטוטיו את הפירוש על התורה לר' אברהם סבע, הוא ס' צרור המור בכתב יד, ובומברג הדפיסו, וכך הביא עוד כתבי יד לספרים לשם הדפסתם.²⁹

ראשון המגיהים בבית דפוסו של בומברג, ר' חייא מאיר בן דוד, חוזר ומתלונן בהקדמותיו, שקיבל לעתים כתב יד אחד של ספר ובו שיבושים. במעשה עריכתו ניסה ליישר הדורים ולשמור את היין כשלעתים נאלץ לשבר את החבית.³⁰ אחד מן הבולטים במגיהים והמביאים לדפוס בבית דפוסו של בומברג היה קורניליו בן ברוך אדלקינד. קורניליו יחד עם אחיו עשה שם במלאכת עריכה והדפסה, ובהמשך הקריירה שלו הפך למדפיס עצמאי יחד עם בנו. לא נאריך בדברים עליו שכן הברמן הקדיש לו ולבנו ספר מיוחד.³¹ אבל חשוב לציין, כי מודעותו של קורניליו לצורך שחש הציבור בספרים קלים הן במשקל הן במחיר הוליד אותו לנסות להדפיס חומש בצורת ספר כיס.³²

מביא לבית הדפוס שכבר הזכרתי, יעקב בן חיים בן אדוניה, מספר בהקדמותיו איך התגלגל מטוניס ארצו לוויניציה. הוא הסתובב שם בחוסר מעש, ונפגש באקראי עם ר' חיים בן משה אלטון, שנמנה עם העובדים בבית הדפוס של בומברג. הלה גמר אומר לגייסו אל צוות אומני בית הדפוס הזה, ומאז לא זזה ידו מיד בומברג.³³ בימי השתקעותו בעבודת הדפוס השתמד. הבודק את הספרים שהביא לדפוס יראה, כי נע מהגהה והתקנה של התלמוד בבלי וירושלמי דרך פירוש הרקנאטי לתורה על דרך קבלה, אל התקנת ספרי תורה על פי המסורה. כבר למן המאה ה"ט ציינו חוקרי התלמוד מה רבים השיבושים שהכניס בדפוס הירושלמי: בין כתבי היד שהיו לפניו היה כ"י ליידין של הירושלמי, והוא הטוב בכתבי היד הידועים לנו, מכתבת ר' יחיאל בן יקותיאל מרומי בעל ספר המוסר 'מעלות המידות'. אלא שהוא, המגיה, במקום להעמיד את מהדורת הדפוס על נוסח כ"י ליידין השווה לעוד כתבי יד, ושינה ועיוות את נוסח הדפוס.³⁴

בדיקתנו העלתה, שכשהביא לדפוס את הרקנאטי על התורה הצטדק בהקדמתו על חשיפת דברי קבלה, עניין שהיה שנוי במחלוקת בין חכמי הדור באיטליה.³⁵ הוא הסביר, כי כוונתו להרבות ספרים, לפי שכך ירבו תלמידים, ועליהם ועל רבותיהם החובה להקפיד בלימוד ובהצנעת מה שראוי להצניע.³⁶ כלומר, הוא ראה עצמו בין המחויבים לעשות תעמולה למען לימוד הקבלה. כמו מביאים לבית דפוס ומגיהים אחרים, גם עסק בהעתקת כתבי יד: בידנו העתקת כ"י ס' הגבול לר' דוד בן יהודה חסיד, חיבור מיסטי שהגיע לבית הספרים הלאומי בהעתקת משנה ממנו, מן המאה ה"ז.³⁷ הוא חיבר כמה וכמה חיבורים על המסורה, שרובם

נשארו בכתבי יד, כנראה אגב עבודתו כמגיה וכמתקין ספרי תנ"ך.³⁸ אולי היה בעיסוק זה משום תחרות לעבודת ר' אליהו בחור שבה נדבר להלן, שאף הוא עבד אצל בומברג כמומחה ללשון עברית ולמסורה.

מגיה אחר שעבד בשביל בומברג וגם חיבר ספרים - הללו לא ראו את אור הדפוס אלא נשארו בכתב יד - הוא אברהם בן יום טוב ירושלמי. נשאר בידנו ספר עברונות פרי עטו. לצערנו חסרים בכתב היד הלוחות לחישוב מהלך הכוכבים;³⁹ ויש עוד כתב יד שבו נעשה שימוש בחיבוריו בענייני הלוח.⁴⁰

מן המביאים לבית הדפוס היו שעסקו באופן פעיל גם ברפואה, מהם יזכר ר' יעקב מנטין. ר' יעקב מנטין נודע מאוד בזמנו וזכה לכבוד רב כאשר תמך בעמדת האפיפיור במאבקו כנגד הנרי הח' מלך אנגליה, שרצה לשאת את קתרינה לבית אראגון, אלמנת אחיו. ר' יעקב מנטין היה רופאו האישי של האפיפיור פאולוס הג'.⁴¹ ממנו יש בידנו ציטוט בספר כתב יד מאת גבריאל בן יהודה מוויטרבו, ס' ליקוטים ברפואה, ובו סגולות ורפואות.⁴²

חשוב ממנו לתולדות הדפוס היה חלפן אליהו מנחם בן אבא מרי, שקיים, כאביו, מסורת ספרותית ותרבותית עשירה.⁴³ האב, אבא מרי, העתיק כתבי יד, וכך עשה אחריו בנו. בזכות התעניינות שניהם ברפואה ובפילוסופיה נמצאים בידנו כתבי יד שהעתיקו לצורכיהם. האב העתיק בבינונוטו בשנת 1492 קיצור אלמגסטי לאבן רשד⁴⁴ ופירוש על מלות ההגיון לרמב"ם מאת מרדכי בן אלעזר כומטיאנו.⁴⁵ עם זאת, לא נעדרו גם ענייני רפואה וחיזוי תכונות, ומן האב נשארה העתקה של כתב יד בחכמת הפרצוף (פיסיונומיה),⁴⁶ אותה חכמה עתיקה שבעניינה חיבר במאה ה"ח כוהן הדת השוויצרי המפורסם יוהן קאספר לאוואטר כמה כרכים. ספרים אלה השפיעו במאה ה"ט⁴⁷ על הספרות והמחשבה הרבה יותר מנסיונו לשמד את משה מנדלסון.

הבן, ר' אליהו מנחם חלפן, חיבר חיבור קבלי - פירוש על עשר ספירות - ובו העתיק הרבה מיוסף בן שרגא.⁴⁸ הוא כתב שירים⁴⁹ והניח אחריו רשימה של ספריו.⁵⁰ מסתבר שעיקר עניינו כמעתיק כתבי יד היה בקבלה. יש ממנו כתב יד קצר על תולדות הקבלה,⁵¹ וכן אילן הספירות עם פירוש.⁵² היו בבעלותו כתבי יד שקנה או שהועתקו לפי הזמנתו, כגון מאמרים בקבלה של ר' אשר לעמלין⁵³ וחלק מן הזוהר.⁵⁴ נשאר כתב יד אחד שעניינו במדע, ובו העתיק לוחות מאת יוהנס ממונטי רג'יו.⁵⁵

בחתימת דברינו נדבר קצת בסגוני שבמביאים לבית הדפוס בבית בומברג, ר' אליהו בחור, Levita, שנזכר כבר לעיל בזכות נכדו, ר' שמואל פיהם. ר' אליהו נולד באשכנז, עשה מרבית ימיו באיטליה, היה מדקדק ומשורר, ותרם לא רק לדפוס, כי גם לחקר השפה העברית והיידיש (בסוף ימיו בעיקר בס' התשבי). הוא התרועע ועבד עם הומניסטים נוצרים ידועים, ואלה תרגמו מספריו ללטינית, בהם פאולוס פוגיוס וסבסטיאן מונסטר. כאמור, גר כעשר שנים בבית החשמן אג'ידו די ויטרבו ולימדו עברית. בשבילו העתיק את פירוש ס' יצירה לר' אלעזר מוורמס.⁵⁶

להרבה ספרים שהגיה והגיהו אחרים הוסיף שירים מפרי עטו, ובאחרית ימיו פנה ל'מאמע לושן' (ללשון האם), ליידיש, והעשיר את הספרות היידיש בכמה רומנסות אבירים מתורגמות. הללו בנו יסוד וראשית לספרות חול ביידיש.⁵⁷

לבד מחיבוריו הרבים הידועים בדקדוק, יש בידנו אוטוגרפים בכתבי יד של ס' הזכרונות שכתב, ולא נדפס, ואינו ספר זכרונות אלא שוב חיבור בענייני לשון. היה בבעלותו כתב יד שהועתק בשבילו מס' צחות לראב"ע, 58 ופירוש ס' יצירה לר' אלחנן בן יקר בהעתקת משנה מכתבת ידו של המחבר. 59 אחד מנכדיו, המומר ויטוריו אליאנו, השאיר לנו גם עקבות פעולתו כמעתיק כתבי יד 60 מסורת שעברה אפוא מדור לדור.

בכתבתו המושכת בפרוזה חרוזה הסביר ר' אליהו בחור את מגמת עבודתו בפופולריזציה של ספרות רומנסות אבירים בידיש. בהקדמתו לבבא בוך כתב: אני אליהו הלוי בעל המחבר / לנשים יראות עבד וחבר / אתאוה את אוזן לסבר / באשר כמה מהן הכעסתי / ובלשון אשכנז לא דפסתי / את ספרי גם למענן / כדי שתבלינה זמנן / בשמחות ובימים טובים / בספרים נחמדים וטובים. 61

כלומר, הוא מודע לכך שגזל מחלק מקהל הקוראים הפוטנציאלי - נשים - אפשרות - להרחיב דעתן באמצעות ספרים; ומה הפיצוי? ספר מעשיות. ושמה היה חשוב בעיניו, שספרי הדקדוק העברי שכתב יתורגמו ללטינית, יותר משיעובדו לצורך נשות ישראל.

באחרית ימיו הדפיס ספר דקדוק נפוץ, ס' 'מהלך שבילי הדעת' (ויניציה ש"ו) לר' משה קמחי, וצירף לו שיר קינה על שתלמידו בנימין בן יהודה גנב את כתב היד של הספר עם פירושו, והוליקו לדפוס גרשם שונצינו בפיזארו ופרסמו שלא על דעתו. מ' וילנסקי כבר הוכיח, כי אין ממש בטענתו של ר' אליהו בחור. לדברי וילנסקי, שימש ספרו של קמחי ספר לימוד בידי בחור לקבוצת תלמידים, ואחד העותקים של הספר היה בידי בנימין בן יהודה. בנימין יצא מן העיר בשעת מגיפה ואכן הדפיס את הספר. אך כיוון שאין הפרש בין מהדורתו למהדורה שהדפיס בחור באחרית ימיו אלא בעניינים של מה בכך, בא השיר לתרץ את הצורך בהדפסה המחודשת שמטרתה להגדיל את מקח הספר. 62

על שום יפי השיר אביא כמה שורות ממנו:

אנכי אליהו הלוי הדל באלפי, כאשר הייתי בימי חרפי,

בק"ק פאדואה הבירה, שנת סד"ר ליצירה, זה הספר פירשתי, כאשר מתלמידי נתבקשתי, ויהי באותו הפעם, החל הנגף בעם, וסוגר כל בית ומבוא, ברחוב אשר אנכי בקרבו,

ונסגרתי גם אני, ואז עבדי רמני, כי נתתי לו הספר להעתיקו לי, והוא הרחיקהו מעל גבולי, והוליקו עמו לעיר פיז"ר, ולהדפיסו לו ממון פזר,

והנה זאת הנבלה, היתה בעיניו נקלה, ואת כבודי עכר, ושמי על הספר לא זכר, אך שם בראש ההקדמה, מר' בנימין מעיר רומא,

שכל הרואה אותו סובר, שהוא הפירוש הזה חיבר...

נא ע"א

ראינו, כי התפשטות מלאכת הדפוס משכה לעבודת ההבאה לדפוס טיפוסים מטיפוסים שונים, הרפתקנים בגוף וברוח, חובבי לשון והרוצים ששם ייזכר ראשון. כל אלו אחד אחד וכקבוצה חברתית אחראים להופעת הספר בשוק הספרים בלבוש שהם קבעו לו.

ככל הנראה הם גם יוזמי הדפסת ספרים מסוימים על פי נטייתם ועל פי מה שהיו לדעתם ציפיות קהל הקוראים.

למדנו, שעל חוקרי ספרות עמנו ותולדותיו להשוות היטב את נוסחו של כל ספר נדפס, למן ראשית הדפוס ובימי התפשטותו, לעומת נוסחו בכתבי יד, שכן אין ודאות שהושו כתבי יד אחדים לשם הדפסת ספר, ואם ההשוואה אכן נעשתה, אם עשאוה כראוי. 63 מדברינו עולה, שמביאים לבית הדפוס עסקו על פי נטיית לבם בשירה, בדקדוק, במחקר ובלימוד פילוסופי, קבלי או רפואי. כך התגלה לנו, שראשית התפשטות הדפוס כלל אינה מצמצמת את הקבוצה החברתית של מביאים לבית הדפוס לאלה שהוכשרו לכך כבעלי מקצוע, ואין להם בעולמם אלא ד' אמות של דפוס. על פי הקדמות ספרים וסיומם מתברר, שפעמים הרבה חלו ידיהם של הללו בספר ובכך פתחו פתח לדורות של בני דמותם שבאו אחריהם, שלא ראו עצמם כמשמשי מחברי ספרים אלא כשותפים ביצירתם, לא מיילדים, אלא הורים כמחברים. 64

התרכזתי במביאים לבית הדפוס החיים במאה הט"ז, בשלהי ההומניזם ופריחת הרנסנס, כדי להראות, שכבר בראשית התפשטות הדפוס מתגלות לפנינו חיוניות ויזמה מצד תלמידי חכמים בישראל. הללו עברו מענף אחד של ייצור ספר כתיבת כתבי יד לענף חדש, הוא הדפוס, ענף בעל עתיד שאי אפשר היה לפקפק בו. הם יצאו מטעם עצמם ובמצוות מדפיסים לגלות ולקנות כתבי יד טובים.

תרומתם לשינוי תרבותי ולתמורות חינוכיות בעמנו עצומה וגדולה, שכן הרחיבו את מעגל הקוראים וקבעו טופס אחד ונוסח אחד לספר המודפס. מעניין, שקצתם לא הצליחו לעשות לחיבוריהם הם כלחיבורי אחרים שההדירו, ואלו נשארו לדורות רק בכתבי יד. נראה כי אין הסיבה חוסר בטחון עצמי, או שפלות רוח, אלא קשיי מימון.

כללו של דבר, ראויים גם ראויים סוכנים אפורים אלה של התרבות שיוצאו ממרתפי ההיסטוריה והספריות שבהם מונחת עבודתם. ראויים הם, שתוצג תרומתם לאורך ימי השימוש בספר הנדפס ותעמידם כגיבורי תרבות שכולנו חייבים להם הרבה.

ה ע ר ו ת

1. לאמיתו של דבר, שטיינשניידר חלם על כתיבת היסטוריה מקיפה של הספרות היהודית, שתכלול גם היבטים תרבותיים, ונתן כמה ביטויים בדפוס לכך; ראה בהרחבה בביוגרפיה שנכתבה עליו: A. Marx, 'Moritz Steinschneider', in his Essays in Jewish Biography, Philadelphia 1947, pp. 112-184

2. ראה: י' צינברג, תולדות ספרות ישראל, ב, תל-אביב 1956, עמ' 258-259; והשלמות: א"מ הברמן, שם, עמ' 426.

3. ראה: א' ברלינר, כתבים נבחרים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 111-143.

4. ראה: ב"צ דינור, דורות ורשומות, ירושלים תשל"ח, עמ' 265-266.

5. ראה מה שהערתי במאמרי: 'הדפוס כאמצעי קשר בין קהילות ישראל בתקופה הסמוכה לגירוש מספרד - הקדמות לעיון ודיון, דעת, 28 (חורף תשנ"ב), עמ' 1, 17. לציון חיבורה החשוב של אליזבת איזנשטיין שם ראוי להוסיף את הביקורת של ייטס: F. Yates, 'Print Culture - The Renaissance', in her Ideas and Ideals in the North European Renaissance - Collected Essays, III, London 1984, pp. 185-192

6. ראה: רנ"ן רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד - תולדות הדפסת התלמוד, ירושלים תשי"ב; ברלינר (לעיל, הערה 3), עמ' 118-126; י"ז כהנא, 'הדפוס בהלכה', סיני, טז (תש"ה), עמ' מט-סא, קלט-קנט.

7. עד עכשיו לא כתבו חוקרי הספרות וההיסטוריה היהודית מחקר מקיף על סוגי הספרות השונים - לבד מן הספרות ההלכתית - שבעטיים התרחב מעגל הקוראים. כך מחפשות לעצמם מחבר תולדות עלייתם של סוגים אלו, מדרוש ועד שבחים, במעברם מכתבי יד לדפוס, על כל הסוכנים שתיווכו בין מחבריהם, או לעתים יוצריהם ומעביריהם במסורת שבעל-פה, לבין קהל הקוראים. להגדרת סוג ספרותי אפור אחד ותיאור גלגוליו ותולדות התקבלותו בציבור ראה ספרי: ספרות ההנהגות תולדותיה ומקומה בחיי חסידיו של הבעש"ט, ירושלים תש"ן.

8. אוכלוסייה נוספת שנשארה ברובה עלומה ומצפה שיגאלו אותה ואת תרומתה לתולדות הספר, בפרט, ולתרבות ישראל, בכלל, היא החכמים שנתנו הסכמות לספרים. הסכמות אלו מראשיתן היו קשורות בזכות היוצרים שרצו להגן עליה המדפיסים ומחברי הספרים. בנייהו כתב כמה מחקרים מקיפים, הממוקדים במקום ובזמן; ראה: מ' בניהו, הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, ירושלים תשל"א; עוד ראה ספרו: הדפוס העברי בקרימונה, ירושלים תשל"א, במיוחד פרק ג על 'זיקוק' ספרים. לאחרונה ראה אור חיבור גדול על זכות היוצרים; ראה: נ' רקובר, זכות היוצרים במקורות היהודיים, ירושלים תשנ"א. הספר מכיל אוסף מקורות חשוב, אבל אין בו מיון היסטורי והתפתחותי ראוי, ואין בו שיקול המשמעות התרבותית של הביטויים השונים לקביעת זכות היוצרים בדפוס בדורות השונים.

9. ראה: C.F. Bühler, The Fifteenth Century Book - The Scribes, the Printers, the Decorators, Philadelphia R. Hirsch, Scribes: Tradition and Innovation', in his The Printed Word and Its Impact and Diffusion (Primarily in the 15th and 16th Centuries), London 1978, p. XV

10. ראה: ש' ליברמן, 'על שני כתבי יד, בספרו: מחקרים בתורת ארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 591-598.

11. ראה: פ' תשבי, 'דפוס ערש (אנקובולים) עבריים, קרית ספר, נח (תשמ"ג), עמ' 880-881.

12. החיבור מצוי בכ"י מינכן 261, 12; וראה תיאורו אצל פ' תשבי, שם, עמ' 882. עוד על כונת ראה: אור החיים לר' חיים מיכל, מהדורת ש"ז הברשטס, ירושלים תשכ"ה, עמ' 115, מס' 246; ובהרחבה: א"מ הברמן, פרקים בתולדות המדפיסים העבריים ראשונים ואחרונים (אברהם כונת 1476 - יוסף נחמולי 1896), ירושלים תשל"ח, עמ' 3-12.

13. על ההכרה בין מלומדים בצורך ללמוד עברית ראה: ב' רות, היהודים בתרבות הרניסנס באיטליה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 131-154, ובמיוחד עמ' 148-149. בין לומדי העברית נודעו המתעניינים בקבלה כפיקו דה לה מירנדולה, שלו ולמוריו הקדיש ח' וירשובסקי מחקרים מעמיקים. סקירה תמציתית על לימוד העברית בין ההומניסטים הנוצרים, וכמובן על מרכזיותו של פיקו, ראה: M.P. Gilmore, The World of Humanism 1453-1517, New York 1952, pp. 194-199. עם זאת יש לציין, כי מניתוח יסודי של מערכת החינוך האיטלקית בזמן פריחת ההומניזם למדנו, שדווקא בעיר ויניציאה, שפעל בה בומברג, לא נעשה מאמץ מיוחד ללמד עברית במוסדות החינוך, והמעטים שזכו להכשרה הומניסטית ורצו להשתלם בלימודי עברית יכלו למצוא מבוקשם רק במעט מקומות ממוסדים, כגון Collegio Romano; ראה: P.E. Grendler

26. ראה עדותו של המגיה יעקב בן חיים בן אדוניה, שבו עוד ידובר להלן, בתוספת לדברי מגיה ותיק נוסף בדפוס בומברג, ר' חייא מאיר בן דוד, בדפוס מסכת כלה, ויניציה רפ"ג, מז ע"ב. השתמשתי בהבאתו של הברמן (לעיל, הערה 14), עמ' 53-54, שכן אין טופס של המסכת בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.
27. ראה דברי יעקב בן חיים בן אדוניה בפתח תנ"ך ויניציה רפ"ה.
28. ראה מה שכתב יעקב בן חיים בן אדוניה בהקדמה למסכת כלה (לעיל, הערה 26).
29. ראה דברי יעקב בן חיים בן אדוניה בסוף ס' צרור המור, ויניציה רפ"ג, שם ציין, שר' חיים בן משה אלטון אסף במסעותיו: 'שאר ספרי קודש'.
30. כך בהקדמתו לתשובות שאלות המיוחס לרמב"ן, ויניציה רע"ח-רע"ט, שם הסביר, שכאשר ערך את כתב היד לא עקר ממנו את דברי הרשב"א ותלמידיו, התופסים בו חלק ניכר, והסתפק בעריכה עניינית. תלונה דומה רשם בסוף ס' תרומת הדשן לר' ישראל איסרלן, ויניציה רע"ט. בספר תשובות שאלות למהר"ק הודה במפורש, שכל שחשב כי אינו שייך למהלך הדיון קיצרו 'בתכלית קצור'. בסוף הספר נחלצו העושים במלאכת ההדפסה, ובראשם קורניליו בן ברוך אדלקינד, להגן על ר' חייא, וקבעו שאם שגה, היה זה מתוך מאמציו להגיה כתב יד משובש.
31. ראה: א"מ הברמן, המדפיס קורניליו אדיל קינד ובנו דניאל, ירושלים תש"ם.
32. ראה: תורה, וויניציאה ש"ד, ודברי קורניליו מעבר לשער, אצל הברמן (לעיל, הערה 14), עמ' 77, מס' 170.
33. ראה הקדמתו לתנ"ך ויניציה רפ"ה.
34. ראה: ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 219-247, ושם ביבליוגרפיה נוספת. מאמר חשוב נוסף בעניין נוסחאות הירושלמי ראה: י' זוסמן, 'מסורת-לימוד ומסורת-נוסח של התלמוד הירושלמי - לבירור נוסחאותיה של ירושלמי מסכת שקלים', בתוך: מחקרים בספרות התלמודית - יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ח' ט' בסיון תשל"ח, ירושלים תשמ"ג, עמ' 12-76, ובמיוחד עמ' 58-76.
35. ראה: י' תשבי, 'הפולמוס על ספר הזוהר במאה השש-עשרה באיטליה', בספרו: חקרי קבלה ושלוחותיה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 79-130; עוד ראה: ר' בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרניסאנס, ירושלים תשל"ט, עמ' 179-190.
36. ראה: פירוש על התורה על דרך האמת לר' מנחם מרקנאטי, ויניציה רפ"ג, מאחורי השער.
37. כ"י תל אביב, נהוראי 5/1, פקדון בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ירושלים 5479, מס' 8⁰, במכון לתצלומי כתבי יד (להלן מכתכ"י) 40392, בסוף האדרות 99 ע"א נכתב: 'תם ונשלם ע"י יעקב ן אדוניה'.
38. ראה: (א) הקדמה לחומש ולתרגומים כ"י אוקספורד, בודלי 2192/16 (Mich. 500), דף 145 ע"ב - 148 ע"א, ס' במכתכ"י 20475. החיבור נדפס בראש חומש ויניציה רפ"ז; ראה: על כך ברלינר (לעיל, הערה 3), עמ' 174-175. (ב) הקדמה למסורה, חידושויו על קרי וכתוב בתורה, כ"י אוקספורד, בודלי 912/13 (Mich. Add 60), ס' במכתכ"י 21871; העתק נוסף מצוי בדבלין, טריניטי קולג' MS M.4.39, ס' במכתכ"י 16883. (ג) מאמר על המסורה 'שער הניקוד' ו'שער הנגינות', כ"י פריס, héb. 1232/2, דף סט ע"א - ק ע"א, ס' במכתכ"י 23094, 15611. (ד) מאמר על המסורה והוא מבוא למסורת המסורת לר' אליהו הלוי אשכנזי (= אליהו בחור), כ"י פריס
- Schooling in Renaissance Italy - Literacy and Learning 1300-1600, Baltimore & London 1991², pp. 49-50, 381
14. על בית הדפוס של בומברג ראה: ברלינר (לעיל, הערה 3), עמ' 163-175; 'מהלמן, גנוזות ספרים, ירושלים תשל"ו, עמ' 13-19. מהלמן עמד על כך שבדפוסו של בומברג נדפס בשנת רצ"ט ס' 'שבילי תוהו' מאת המומר שונא ישראל גיררדו וילטויק, ובו טען וילטויק, כי במכוון הדפיסו אנשים כבומברג ספרים עבריים, כדי שפרסומם יאפשר לקוראים ללמוד מהם על אודות חולשתם וקלונם של בני ישראל ותרבותם (ראה שם, עמ' 18-19); עם זאת ציין מהלמן, שבומברג לא היה בוויניציה בזמן הדפסת הספר האנטישמי. וראה עוד: א"מ הברמן, המדפיס דניאל בומברג ורשימת ספרי בית דפוסו, צפת תשל"ח; הברמן תיאר את בומברג כאוהב ישראל וקבע (שם, עמ' 15), כי בומברג אחראי להדפסת הספר האנטישמי שנעשתה בידיעתו, כדי לקבל הכשר לבית דפוסו הנוקט, כביכול, גישה אובייקטיבית, ומדפיס כל ספר בעל ערך. הברמן טען, שלא היתה בפרסום שנאת ישראל לשמה מצד בומברג אלא רצון להסיח את דעת שונאי ישראל ולהסיטה מבית דפוסו. כמוהו ומאותן סיבות עשה המדפיס היהודי גרשם שונצינו, שהדפיס ספר אנטישמי של הנזיר פייטרו גאלאטיני קולונה על סוד האמונה הקתולית.
15. ראה: ד' חוואלסאן, ראשית מעשה הדפוס בישראל, וארשה תרנ"ז. ראה גם מאמרי (לעיל, הערה 5), עמ' 9-13.
16. חוואלסאן, שם, עמ' 17-21.
17. ראה: ד' דוידוביץ, 'בתי כנסת רנסנסיים', בספרו: אמנות ואמנים בבתי הכנסת של פולין, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 86-94, ובמיוחד עמ' 88-89, שם ביבליוגרפיה נוספת. מן הצד הפולני יש מחקר מסועף על השפעת האמנות והאומנים האיטלקים על הבנייה בפולין; ראה לאחרונה: A. Milobedzki, 'Architecture under the Last Jagiellons in Its Political and Social Context', in *The Polish Renaissance in Its European Context*, ed. S. Fiszman, Bloomington In. 1988, pp. 291-300.
18. ראה מאמרי (לעיל, הערה 5), עמ' 10-13.
19. ראה: ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי באירופה, אנטוורפן 1937, עמ' 11.
20. ראה חוואלסאן (לעיל, הערה 15), עמ' 20. יצוין, כי חיבתו של חוואלסאן לספר העברי עשתה אותו לאספן נלהב של ספרים עבריים. בערוב ימיו פרסם קטלוג של הספרים אשר בספרייתו, שהכילה כאלפיים ספרים עבריים, ובהם שמונה עותקים של ס' משנה תורה, מקצתם דפוסים ראשונים; ראה: ד' חוואלסאן, רשימת ספרי ישראל הנמצאים באוצר הספרים אשר להפרופיסור דניאל חוואלסאן, וילנה תרנ"ז, עמ' 58-60.
21. ראה מאמרי (לעיל, הערה 5), עמ' 11-12.
22. ראה: מ"א שולוואס, 'לאיזה חיבור של ר' יוסף הכהן כתב המגיה את ההמשך שלו?', בספרו: בצבת הדורות - מימי הביניים לזמנים חדשים, תל-אביב תש"ך, עמ' 390-393.
23. ראה מאמרי (לעיל, הערה 5), עמ' 12-13, ושם ביבליוגרפיה נוספת.
24. ראה: א' יערי, 'הרפתקאותיו וספריו של ר' יצחק עקריש', בספרו: מחקרי ספר פרקים בתולדות הספר העברי, ירושלים תשי"ח, עמ' 235-244.
25. ראה מאמרי (לעיל, הערה 5), עמ' 15-17.
39. ראה: עברונות, כ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 5516, אוסף אדלר השני 69, ס' במכתכ"י 37280. ישנה רק התחלת החיבור. על פעולתו כמביא לבית הדפוס ראה הברמן (לעיל, הערה 14), עמ' 19.
40. בתוך כתב יד של לוחות שחיבר אברהם ב"ר שמואל זכות, כ"י אוקספורד, בודלי 2400 (Opp. Add. 8⁰ 42), דפים 1 ע"א - 5 ע"א, ליקוטים בענייני לוחות ממקורות שונים וגם מר' אברהם ירושלמי, ס' במכתכ"י 21680.
41. על פועלו כמביא לבית הדפוס ראה הברמן (לעיל, הערה 14), עמ' 80, מס' 179. על אודותיו בכלל ראה רות (לעיל, הערה 13), עמ' 78-81, 149-152.
42. ראה כ"י וטיקן Ebr. 572, ס' במכתכ"י 570.
43. עליו ראה: Encyclopaedia Judaica, VII, p. 1187, ושם ביבליוגרפיה נוספת; בונפיל (לעיל, הערה 35), במפתח, עמ' 321, בערכו.
44. ראה כ"י נאפולי III. F.12/1, ס' במכתכ"י 11526. הוא גם המעתיק המשוער של לוחות המיוחסים לאלפונסו הי' מלך קשטיליה; ראה כ"י בדפוס-קויפמן A518, ס' במכתכ"י 15169.
45. ראה כ"י פארמה 556/4 (2446), ס' במכתכ"י 13450.
46. ראה כ"י נאפולי III. F.12/41, ס' במכתכ"י 11526.
47. ראה על כך בהרחבה בספר: G. Tyler, *Physiognomy in the European Novel - Faces and Fortunes*, Princeton (N.J.), 1982.
48. ראה: ג' שלום, 'מפתח לפירושים על עשר ספירות', קרית ספר, י (תרצ"ג-תרצ"ד), עמ' 500, מס' 10; סוד גן העדן מאת אליה מנחם חלפן הרופא בן אבא מרי, כ"י קמברידג' Add. 651,2/1, והוא פירוש עשר ספירות.
49. ראה כ"י אוקספורד 948/6, ס' במכתכ"י 21907.
50. נשמרה בכ"י וינה 135,1. וראה בונפיל (לעיל, הערה 35), עמ' 174-179, בדיון מאלף על ספריות היהודים. בונפיל רשם את הרשימה ברשימות הספרים שאסף, עמ' 298, מס' 36.
51. אף כי יש גם כתב יד בענייני הלכה; ראה שו"ת כ"י מונטיפיורי 480, ס' במכתכ"י 7281. החיבור על תולדות הקבלה מצוי בכ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 1822/16, 153 ע"א - 154 ע"ב, ס' במכתכ"י 10920.
52. ראה כ"י פירנצה-לורנציאנה Plut. 44.18, ס' במכתכ"י 17828; וראה שלום (לעיל, הערה 48), עמ' 511, מס' 119; וכן ראה מה שכתב י' זנה בעניין חלפן וקשריו לקבלה ולשלמה מולכו: I. Sonne, 'I Dati Biografici Contenuti Negli Scritti di Shelomoh Molco

ברכות

★ **לחתי פרס רוטשילד תשנ"ב:**
פרופ' יהושע בלאו – במדעי הרוח
פרופ' רפאל לוין – בכימיה
פרופ' עזרא פליישר – במדעי היהדות

★ **לפרופ' דוד איילון** – חבר כבוד של
 ה-Royal Asiatic Society, חבר כבוד
 של ה-American Oriental Society

★ **לפרופ' יהושע יורטנר** – חבר כבוד
 של האקדמיה הרומנית למדעים

★ **לפרופ' מאיר קיסטר** – חתן פרס
 בובליק על מפעל חייו במחקר האיסלאם
 בדורנו מטעם האוניברסיטה העברית
 בירושלים

★ **לפרופ' חיים רוזן** – חתן פרס קרן
 אלכסנדר פון הומבולדט למדע

★ **לפרופ' נתן רוטנשטרייך** – חתן
 פרס ביאליק לחכמת ישראל

★ **לפרופ' ישראל דוסטרובסקי**
 ממדעני הצוות הבינלאומי שהשלים
 ניסוי רב שנים למדידת שטף חלקיקי
 הנויטרונים הבאים מהשמש.

הניסוי נערך במעבדת מחקר
 תת-קרקעית באיטליה.
 למרות שהתיאוריה המקובלת לגבי
 מקור אנרגיית השמש הוצעה כבר
 לפני למעלה מחמישים שנה, עד היום
 לא היה לה כל אימות ניסיוני. במחקר
 נתקבל זו הפעם הראשונה אימות כזה
 כתוצאה ממדידת שטף חלקיקי
 הנויטרונים המגיעים לכדור הארץ
 שמקורם בתגובת המיזוג במרכז
 השמש. למדידות אלה חשיבות רבה
 מעבר לעניין האסטרונומי. הן
 משמעותיות לגבי עצם תכונות
 חלקיקי הנויטרונים בפרט ולחלקיקים
 אלמנטריים בפרט.

Riesaminati Alla Luce di un Nuovo Documento', Annuario di studi Ebraici, I (1934), pp. 187-204. למעשה נדפס הקובץ לזכר S.H. Margulies ברומא 1935-ב.

53. ראה כ"י בודפשט-קויפמן A179/2, ס' במכתכ"י 3591; 4513.

54. ראה כ"י בודפשט-קויפמן A179/1, ס' במכתכ"י 4513. יצוין, כי מעתיק כתב היד לפי הזמנת ר' אליהו חלפן היה ר' רפאל יוסף טריוויש, שהוא בנו של תלמיד חכם חשוב, ר' יוחנן בן יוסף טריוויש, שפרידברג ציין בקשר אליו, כי עבד גם הוא כמביא לדפוס בבית הדפוס של בומברג, ובינתיים לא מצאתי ראיה חותכת לדבר. ראה פרידברג (לעיל, הערה 38), עמ' 65, והשווה הברמן (לעיל, הערה 14), עמ' 72, מס' 161. על האיש ראה: Encyclopaedia Judaica, XV, p. 1378, ושם ביבליוגרפיה נוספת. במכון לתצלומי כתבי יד שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים יש כמות ניכרת של חיבורים בכתב יד פרי עטו בענייני הלכה ומחקר וכן העתקות כתבי יד. גם כאן הלך אפוא הבן בעקבות האב כמעתיק.

55. ראה כ"י בודפשט-קויפמן A508/9, ס' במכתכ"י 14992.

56. ראה: האנציקלופדיה העברית, ג, עמ' 553-555, בערך.

57. הרבה כתבו על מפעלו של בחור ועל עבודותיו החלוציות בתחומי הלשון, הדקדוק העברי ושפת היידיש ועל תרומתו לשירה העברית. ראה באחרונה: ח' שמרוק, ספרות יידיש פרקים לתולדותיה, תל-אביב תשל"ח, על פי המפתח בערכו, עמ' 329; כמו כן ראה במאמרו של שמרוק, 'דפוסי יידיש באיטליה', איטליה, ג (תשמ"ב), עמ' קיב-קעה, ובמיוחד עמ' קיב-קטו. לפניו מן הראוי להזכיר את דברי מ"א שולוואס, חיי היהודים באיטליה בתקופת הרינסאנס, ניו-יורק תשט"ו, עמ' 208-210; י' צינברג, תולדות ספרות ישראל, ב, תל-אביב 1956, עמ' 255-257; שם, ד, תל-אביב 1958, עמ' 38-51, ובהשלמות שהוסיף מ' פייקאז', עמ' 245-246; מ' עריק, די געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור פון די עלטסטע צייטן ביז דער השכלה-תקופה, ווארשע 1928, עמ' 179-202. חוקרי ספרות יידיש היו ונשארו חלוקים בדבר חלקו של בחור בחיבור 'פאריז און וויענא'. פרופ' ח' שמרוק מסר לי בשיחה בעל פה, שבכוונתו לפרסם חומר חדש בעניינו של בחור.

58. ראה כ"י אוקספורד, בודלי 1468 (Laud. 105), ס' במכתכ"י 16387.

59. כ"י וארשה 380, והוא העתקה מכ"י פריס heb. 770, ס' במכתכ"י 30937.

60. ראה ס' הפליאה, כ"י אוקספורד, בודלי 1547 (Mich. 407), ס' במכתכ"י 16915. הוא גם המביא לדפוס והמתקין של ס' הזוהר, קרימונה ש"ח, ביחד עם חברו, ר' חיים בן שמואל גאטיניו רופא, כנאמר בסוף הספר שם. על אודותיו ראה: Encyclopaedia Judaica, VI, p. 615, ושם ביבליוגרפיה נוספת.

61. הבאתי על פי צינברג, ד (לעיל, הערה 57), עמ' 40. וראה גם מה שכתב שמרוק במאמרו, 'דפוסי יידיש באיטליה' (לעיל, הערה 57), עמ' קיט, שם עמד על דברי קורניליו בן ברוך אדלקינד, באחרית דבריו לתרגומו של בחור לספר תהילים, על צורך נשים בספרים.

62. ראה: מ' וילנסקי, 'אפיזודה ספרותית', קרית ספר, א (תרפ"ד-תרפ"ה), עמ' 279-283.

63. לפני כמה שנים ביקשני מר' י' יודלוב מבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים לבדוק תופעה משונה שמצא בבדיקת העותקים של זוהר, דפוס ראשון מנטובה שי"ח, אשר באוסף בית הספרים. התברר לו, שעותק אחד, הנושא שער זהה לשאר, נוסחו שונה. לאחר בדיקה מצאתי, שכנראה החל המדפיס לסדר ולהדפיס במהלך הסידור את הספר על פי כתב יד אחד משובש שהיה בידו. תוך כדי הסידור וההדפסה קיבל כתב יד טוב ממנו. כמו כל מי שכבר השקיע כסף ומאמץ, לא רצה להשמיד את הגליונות שכבר סודרו והודפסו, ועל כן צירפם למלאי גליונות הספרים שבמחסניו, והתחיל לסדר מחדש את הספר ולהדפיסו על פי כתב היד המשובח יותר. לבסוף, כשגמר את ההדפסה מכר את אלו גם אלו, כאילו בהדפסה אחת על פי כתב יד אחד ראה הספר אור. בהקדמת המגיה, עמנואל איש בינוונטו, נאמר, שכתב היד העיקרי שבידו הושווה לעוד כתבי יד. הוא טוען, כי לאחר שסיים את התקנת כתב היד שבידו, הגיע לידו כתב יד מצפת, וכי תיקן את הנוסח גם על פיו. הוא מוסיף, כי כדי לא לבלבל את קוראי הספר, ברוב החיבור לא הדפיס חילופי גרסאות אלא רק את הנוסח המתוקן. מה שמצאנו וצינינו לעיל יש בו ללמד, שהמדפיס והמגיה העלימו מן הקוראים מה שעשו באמת. משסיימו את מלאכת הדפסת הספר כתב המגיה את הקדמתו. ייתכן, שכתב היד הצפתי היה כתב היד שלפיו חזרו וסידרו את הספר מן ההתחלה. משיקולים מסחריים נמנע המגיה מלספר את האמת, ויצר רושם אצל קוראיו שסידר והדפיס נוסח אחד מתוקן ומשוכלל. ראה גם דבריו המאלפים של ח' סולוביצ'יק, שו"ת כמקור היסטורי, ירושלים תשנ"א; וכן מה שכתבתי במאמרי (לעיל, הערה 5), עמ' 6 והערה 2 שם. בימים אלה פרסם ח' סולוביצ'יק מאמר נוסף ובו הראה פעם נוספת עד כמה מזולזל ללא הצדקה המחקר הביבליוגרפי בידי היסטוריונים שלנו, ועד כמה ניתן ללמוד מבדיקה זהירה של מסורת כתבי יד וספרים נדפסים; ראה: H. Soloveichik, 'History of Halakhah - Methodological Issues: A Review Essay of I. Twersky's Rabad of Posquières', Jewish History, V (1991), pp. 75-124, ובמיוחד עמ' 78-88.

64. כך כתב במפורש המביא לדפוס של ס' זבחי שלמים לר' משה קורדובירו, לובלין שע"ג: 'אף על פי שהרב המחבר החסיד זכרו לחיי העולם הבא הוא עשהו ולא אני מכל מקום ראוי שיקרא שמי עליו כיון שנתתי נפשי עליו בנטותי את ידי במאודי כאין נגדי למען שיחי שומי שאשית אני את עיני עליו ליפותו ולעשותו בכל שלמותו'. ראה בהרחבה במאמרי (לעיל, הערה 5), עמ' 10-11.